І. ЧЕКМАН

ТВОРЧІСТЬ РЯТУВАЛА ВІД САМОТНОСТІ

Динаміт, премія та особисте життя Альфреда Нобеля

Талановитий шведський винахідник, підприємець і меценат Альфред Нобель, 175-річчя від дня народження якого відзначали в жовтні ц. р., належить до числа видатних найяскравіших особистостей, чиї імена понад століття залишаються в центрі уваги світової спільноти. Він запатентував 355 винаходів, найвідомішим серед яких був динаміт. Його виробництво принесло винахіднику багатство, завдяки чому світ отримав найпрестижнішу наукову премію — Нобелівську. Про цей останній неординарний винахід знаменитого вченого знають усі, а ось про родовід Нобеля, його життя і долю нам відомо не так багато.

Альфред Нобель (1833–1896 рр.) народився 21 жовтня 1833 року в родині викладача Стокгольмського технологічного інституту Еммануеля Нобеля. Отримав ґрунтовну домашню освіту з природничих і гуманітарних дисциплін. Лише рік він навчався в Якобському кафедральному ліцеї в Стокгольмі. Коли Альфредові виповнилося дев'ять років, він із батьками і братами переїхав до Петербурга, тому не зміг закінчити цей навчальний заклад. У Петербурзі Альфред Нобель здобув загальну освіту. Решту життя він постійно вдосконалював свої знання, самостійно вивчав літературу, хімію, фізику, історію, філософію. Добре знав англійську, італійську, німецьку і французьку мови.

Серед його домашніх учителів — видатний російський учений-хімік, завідувач кафедри хімії Медико-хірургічної академії М.М. Зінін (1810–1880 рр.) [2, 3, 7]. Саме він розповів своєму учневі про властивості, зокрема вибухові, нової хімічної речовини — нітрогліцерину, яким майбутній винахідник Нобель згодом промочив інфузорну землю, отримавши динаміт.

Коли Альфредові виповнилося вісімнадцять, батько профінансував його дворічне зарубіжне турне: він відвідав Америку, Англію, Німеччину та інші країни. Під час навчання за кордоном молодий Нобель збагатився практичним досвідом підприємницької діяльності. Повернувшись до Росії, він якийсь час працював на заводі свого батька.

Познайомившись із дослідницькою діяльністю Джона Еріксона, Альфред Нобель відчув жагу до винахідництва, а навчання в паризькій лабораторії Т. Пелуза надихнуло його на невтомні хімічні дослідження. 14 жовтня 1864 року Нобель запатентував свій перший винахід — так званий «запал», який згодом використовували на будівництві Тамбовсько-Курської залізниці. Усього в його творчому доробку — 355 запатентованих винаходів. І це не лише вибухові речовини (детонатор, динаміт, бездимний порох тощо), але й патенти на водомір, барометр, холодильний апарат, газовий пальник, удосконалений спосіб отримання сірчаної кислоти, конструкція бойової ракети. Він цікавився електрохімією та оптикою, біологією і медициною, конструював

© *ЧЕКМАН Іван Сергійович. Член-кореспондент НАН України і АМН України. Завідувач кафедри фармакології та клінічної фармакології Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця (Київ). 2008.*

автоматичні гальма та безпечні парові котли, працював над отриманням штучної гуми та шкіри, досліджував нітроцелюлозу і штучний шовк, намагався виготовити легкі сплави. При цьому А. Нобель не був людиною винятково технічних уподобань, він любив історію, філософію та художню літературу. Його перу належать чудові твори — «Beatrice Cenci», «Nemesis», «The Patent Bacillus».

Як часто буває в надзвичайно талановитих людей, Альфред Нобель не був наділений міцним здоров'ям. Він ріс хворобливим хлопчиком, уникав ігор з однолітками, любив усамітнюватися і читати книги. У 1854 р. батьки відправили його на курорт до Німеччини, де його лікували водними процедурами. Після лікування Альфред став почуватися набагато краще, ніж до того. Згодом він часто їздив на курорти в цей регіон.

Ще в дитинстві в Альфреда виявили захворювання шлунково-кишкового тракту, тож він мав дотримуватися дієти, що не завжди було можливо під час відряджень. До речі, йому смакувала французька кухня, а не англійська чи шведська. У 1878 р. лікарі виявили в А. Нобеля цингу, яка важко піддавалася лікуванню.

У прохолодну й вологу пору Альфред легко міг застудитися, тому він рідко відвідував такі країни, де існувала ймовірність захворіти, за винятком, звісно, Швеції, куди щорічно приїздив на день народження матері. У зрілому віці вчений потерпав від ішемічної хвороби серця, у нього періодично бували напади мігрені, що інколи надовго вкладали його в ліжко. Незважаючи на ці прикрощі, А. Нобель продовжував працювати. До речі, Альфред і Людвіг Нобелі померли саме від ішемічної хвороби серця. Шкода, що за розроблення сучасних методів лікування цієї недуги Нобелівської премії й досі не присуджено.

Учений часто знемагав від самотності. Листування з найближчими людьми — родичами й друзями — свідчить про почуття меланхолії, незахищеності, які пригнічували його й позначалися на здоров'ї. У вересні 1878 р. А. Нобель, повернувшись з італійського курорту Трувіль, написав одному зі своїх друзів: «Небо попелясто-сірою пеленою оповиває землю; довкола здіймаються і вирують хвилі — хвилі гріха і божевілля, — як усе це відрізняється від заспокійливої чарівності Трувіля! Наскільки непостійні наші вподобання! Я довго жив у цьому великому місті, де міг спостерігати і поділяти людські пристрасті та прагнення, але тепер я прагну якомога швидше вибратися звідси, щоб насолоджуватися чарівним відчуттям злагоди, миру і тиші, що віщують спокій».

У липні 1888 р. А. Нобель скаржився в листі своєму знайомому: «Невдовзі після твого від'їзду зі мною сталося те, що може здатися незначним, але нагадало мені, як жахливо не мати друга, який зміг би втішити, — друга, який міг би колись закрити твої очі. О, якби мені випало щастя знайти такого! Одного разу вночі, приблизно о другій годині, я раптово відчув себе настільки кепсько, що не було змоги подзвонити або відчинити двері, і мені довелося декілька годин провести на самоті... Без сумніву, це був напад грудної жаби. Відтоді почуваю себе пригніченим і моє серце обрамлене трауром...».

Песимістичні, мінорні настрої пронизували й інші листи вченого. І причин для такого емоційно-психологічного стану вистачало. По-перше, це особливість вдачі, мислення та інтелекту А. Нобеля, які впливали на його спосіб життя, світосприйняття, світовідчування і, звісно, на діяльність. Це фатум, доля, що записані в генах і передаються від пращурів згідно із законами генетики, за відкриття яких багато вчених отримало Нобелівські премії,

зокрема Т.Х. Морган (1933), Г.Д. Меллер (1946), Б. Мак-Клінток (1983).

По-друге, особисте життя, яке не склалося в цієї видатної людини, теж істотно формувало песимістичну палітру настрою, гнітюче відчуття самотності. Як відомо, А. Нобель не був одруженим. Цей факт його приватного життя має різні, у тому числі й хибні, тлумачення. Описати реальні події і факти особистого життя міг би лише сам А. Нобель, але це неможливо.

Біографи відтворюють деякі подробиці стосунків ученого з жінками. Так, під час першої своєї подорожі до Парижа Альфред зустрів молоду шведку. Між ними виникло глибоке і щире почуття. Альфред присвятив їй вірш, наснажений коханням, почав писати п'єси, романи. Але дівчина раптово помирає. Смерть коханої глибокою незагойною раною назавжди залишилася в серці майбутнього вченого. Можливо, це одна з причин того, чому він більшу частину свого життя прожив у Парижі.

Навесні 1876 р. в одній із віденських газет з'явилося оголошення: «Заможний, освічений, літнього віку джентльмен, який живе в Парижі, запрошує жінку середнього віку, яка володіє іноземними мовами, для виконання обов'язків секретаря і економки». Чарівна австрійка Берта Кінські, яка вільно володіла англійською, французькою, італійською і, звісно, німецькою мовами, відгукнулася на це запрошення. Альфред зустрів Берту на вокзалі з букетом квітів, у розкішному фаетоні повіз її до готелю, де вона залишалася доти, доки для неї не були підготовані кімнати в будинку вченого на вулиці Малахів.

Берта так описує своє знайомство з ученим: «Альфред Нобель справив на мене досить приємне враження. Він зовсім не нагадував «літнього віку добродія», як зазначалося в газетному оголошенні. У свої 43 роки він був неміцної статури, нижче ніж середнього зросту, з темного кольору бородкою, досить звичайними рисами обличчя і зажурою в лагідних голубих очах. У його голосі відчувався смуток, іноді й іронія — таким уже був його характер. Чи не тому Байрон став його улюбленим поетом?».

Австрійка сподобалася А. Нобелю, і він запропонував їй співпрацю. Продиктувавши Берті кілька листів англійською і французькою мовами, які вона досить кваліфіковано надрукувала, А. Нобель пересвідчився, що, як секретарка, вона його цілком влаштовує. Він розповів Берті, як непросто керувати заводами і фабриками, вести ділові паперові та фінансові справи. З чого Б. Кінські збагнула, що цей заможний і симпатичний, проте неодружений чоловік потребує не лише секретарку чи економку, але й друга життя. Після смачного, з різноманітними стравами і винами обіду Альфред запитав Берту, чи вільне її серце. Вона зізналася, що кохає барона Антона фон Зутнера з Відня. За тиждень Альфред Нобель у справах поїхав до Лондона, а вона, пояснивши все в листі, який залишила на столі, повернулася з Парижа до Відня, де таємно повінчалася з бароном. Згодом Берта фон Зутнер стала активною громадською діячкою в боротьбі за мир. Її дружні стосунки з А. Нобелем не припинялися. Учений фінансово підтримував діяльність Берти в організації європейського руху за мир, брав участь у Всесвітньому конгресі миру (1889). До речі, Берті фон Зутнер у 1905 р. було присуджено Нобелівську премію миру «за зусилля, що сприяють досягненню миру в Європі».

Восени 1876 р., лікуючись на курорті м. Бадена, неподалік від Відня, А. Нобель зустрів двадцятирічну Софі Хесс, яка працювала продавцем у квітковій крамниці. Дівчина походила з родини середніх статків. Вони тривалий час листувалися. Учений у своєму заповіті виділив С. Хесс довічну щорічну ренту обсягом 6000 форинтів, що дозволило їй жити безтурботно. Однак по

смерті А. Нобеля вона повелася не зовсім пристойно, вимагаючи гроші за його листи. Опікуни спадщини А. Нобеля Р. Сульман і Р. Ліллеквіст виділили їй такі гроші, поставивши умову, що Софі Хесс віддасть їм усі 216 приватних листів видатного вченого й винахідника, щоб вони не були використані проти цієї надзвичайно порядної людини [8]. «Кохання, яке боїться перепон, — не кохання», — писав лауреат Нобелівської премії, англійський письменник Д. Голсуорсі (1867—1933 рр.).

У підприємницькій діяльності А. Нобель дотримувався одного принципу — керувати справами особисто. Він часто з'являвся на своїх заводах несподівано, особисто листувався з працівниками своїх підприємств [6]. І бізнес доволі часто змушував його засмучуватися через непорядність партнерів.

Один із яскравих прикладів — справа з інженером Полем Барбою, представником французької динамітної компанії, що була головною в романській групі динамітних заводів А. Нобеля і спеціалізувалася на реалізації динаміту для потреб французької армії. П. Барба був активним політиком, його обирали до Палати депутатів від Парижа, він займав пост міністра сільського господарства Франції. Через його підступність А. Нобеля звинуватили в завданні значних збитків Франції. У результаті французька поліція закрила лабораторію вченого в Парижі.

А. Нобель не брав безпосередньої участі в керівництві французькими компаніями, але його, як одного з членів правління, могли притягти до фінансової та кримінальної відповідальності. Учений переїхав до Італії, у Сан-Ремо. Втрати були настільки великими, що А. Нобель вважав себе банкрутом. Ходили навіть чутки, що він звернувся до однієї зі своїх компаній із проханням узяти його на роботу хіміком-аналітиком. Але не такими були представники родини Нобелів, щоб впадати у відчай за скрутних життєвих обставин. Проаналізувавши всі аспекти діяльності компанії, підприємливий учений реорганізував структуру фірми: звільнив адміністрацію, оголосив нову облігаційну позику, акції якої фактично сам викупив, рятуючи компанію від неминучого краху.

Ще одного удару завдали А. Нобелю партнери-науковці Фредерік Абель і Джеймс Дьюар, які очолювали спеціальну комісію з розроблення технології виготовлення бездимного пороху. Вони товаришували з Нобелем, постійно отримували інформацію про хід його досліджень і запатентували як власний винахід новий тип бездимного пороху, назвавши його кордитом. Мирним шляхом учені не змогли порозумітися. Суд ухвалив рішення на користь Ф. Абеля і Дж. Дьюара, зобов'язавши А. Нобеля виплатити витрати на суму 30 тис. фунтів. Нобель вважав таке рішення несправедливим, але опротестувати його не зміг. Як стверджує Р. Сульман, єдиною моральною підтримкою для А. Нобеля стала заява головного судді апеляційного суду Маккая, який, погоджуючись із рішенням колег-суддів, заявив: «Безперечно, що карлик, якому вдалося видертися на плечі гіганта, може забезпечити собі ширший огляд довкілля, ніж сам велетень... У цьому разі мені доводиться тільки поспівчувати авторові — власникові першого патенту. Пан Нобель здійснив велике відкриття і справді створив дещо принципово нове. Залишається тільки пошкодувати, що не вдалося віднайти рішення, яке б не позбавляло Альфреда Нобеля його пріоритету».

Такі прикрі випадки в житті вченого-винахідника траплялися, на жаль, не раз. Відновлення справедливості потребувало від нього чимало фізичних і духовних сил.

Відчуттів самотності, пригніченості, незахищеності А. Нобель намагався позбу-

тися активнішою виробничою діяльністю, листуванням із родичами й друзями. Крім цього, А. Нобель розводив коней. Він любив цих терпеливих і витривалих тварин, мав у Сан-Ремо і поблизу Парижа конюшні, де тримав чистокровних скакунів, у супроводі друзів часто виїжджав екіпажем на прогулянку.

* * *

Порядно і чесно жити, творчо працювати — у цьому Альфред Нобель убачав сенс свого життя. Можна стверджувати, що постійна праця, вдумливий і творчий підхід до будь-яких справ стали найкращими ліками, які зцілювали не дуже міцний організм А. Нобеля.

На жаль, ідеї і творіння геніїв не завжди реалізовуються і знаходять визнання за їхнього життя. Планетарну роль науки, внесок видатних учених у цивілізаційний поступ як ніхто інший глибоко усвідомлював шведський дослідник і підприємець Альфред Нобель. Він розумів, що інтелектуальна еліта потребує не лише пошанування, визнання колег і громадськості, але й матеріальної підтримки, забезпечення необхідних умов для подальшого наукового пошуку. Саме тому весь накопичений капітал А. Нобель заповідав перевести в цінні папери, створивши фонд [6, 8, 10], а відсотки з них щорічно розподіляти між тими вченими, які впродовж попереднього року принесли найбільшу користь людству.

«Мірило справжнього генія — численність ідей», — писав Р. Сульман, який опікувався спадщиною видатного вченого [8]. Гадаємо, ці слова можуть влучно характеризувати життя і діяльність знаменитого вченого-винахідника Альфреда Нобеля.

1. *Довгий С.О., Литвин В.М., Солоіденко В.Б.* Лауреати Нобелівської премії. 1901–2001. Енциклопед. довідник. — К.: Укр. видавничий центр, 2001. — 768 с.
2. *Дьяконова И.* Россия в судьбе Альфреда Нобеля (Завещание А. Нобеля) // Наука и технологии в промышленности. — 2002. — № 2 (9). — С. 2–4.
3. *Ипполитова Н.В.* Династия Нобелей. Истор. повесть / Под ред. В.М. Тютюнника. — Тамбов: Издво МИНЦ, 2002. — 112 с.
4. *Кіманович В.Й., Герич І.Д., Кущ О.О.* Лауреати Нобелівської премії з фізіології та медицини: Біографічні нариси. — Ужгород: ВАТ «Видавництво Закарпаття», 2003. — 420 с.
5. Лауреаты Нобелевской премии: Энциклопедия — Nobel Prize Winners: Biographical Dictionary / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1992. — Т. 1. — 854 с.; Т. 2. — 740 с.
6. *Осбринк Б.* Империя Нобелей. История о знаменитых шведах, бакинской нефти и революции в России / Пер. со шведск. Т. Доброницкой. — М.: Текст, 2003. — 286 с.
7. *Сергеев А.Ф., Рябой В.И.* Нобели для России, Россия для Нобелей. Исторический почерк. — Ярославль: Ярославский печатный двор, 2003. — 461 с.
8. *Сульман Р.* Завещание Альфреда Нобеля: История Нобелевских премий. — М.: Мир, 1993. — 142 с.
9. *Тархановский В., Фукс И.* Нобели — России // Наука и технологии в промышленности. — 2002. — № 2 (9). — С. 4–7.
10. *Чекман І.С.* Родина Нобелів. — К.: ПВП «Задруга», 2007. — 152 с.